

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.422:[2+17+316.75]:005.21

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.27>

Булатевич Микола Миколайович

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та публічних комунікацій
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-0294-1635

Черній Людмила Віталіївна

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри соціології та публічних комунікацій
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0009-0001-4575-918X

РЕЛІГІЙНО-ЕТИЧНА ТА ІДЕОЛОГІЧНА СТРАТЕГІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ МОДЕРНОЇ СВІТ-СИСТЕМИ

***Актуальність проблеми.** За останнє десятиліття фахівці в царині соціальних наук, зокрема, соціологи, політологи та філософи, усе активніше обговорюють проблему занепаду легітимності в сучасних демократіях. Дехто веде мову не просто про занепад, але про кризу легітимності, яка спричинює ерозію демократій і сприяє приходові до влади в демократичних країнах відвертих популістів і авторитарних політиків. Дослідники намагаються збагнути причини кризи, а також міркують про засоби, які могли би виправити ситуацію.*

***Метою** даної роботи є окреслити у найзагальніших рисах стратегії легітимзації соціального порядку модерної світ-системи.*

***Методи дослідження.** У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення.*

***Результати дослідження.** Якщо проблему занепаду легітимності розглянути не в рамках національних суспільств, а в контексті більш глобального об'єкту, а саме – модерної світ-системи, то тоді можна отримати новий погляд на дану проблему. В контексті світ-системного аналізу легітимність можна визначити як віру населення модерної світ-системи у те, що встановлений в ній соціальний порядок є правильним і справедливим, а легітимацию – як процес виробництва цієї віри, який може передбачати розробку й застосування різних стратегій. У статті показано, що в європейській капіталістичній світ-економіці було винайдено і застосовано дві стратегії легітимзації. Одна з них базувалася на використанні протестантської етики, друга – на використанні ідеології лібералізму. В основі першої лежав протестантизм як релігійний «світогляд», в основі другої – лібералізм як ідеологічний «світогляд». У даній роботі в загальних рисах окреслено особливості кожної стратегії, і показано, яким чином і завдяки яким механізмам в їх контексті вироблялася легітимність соціального порядку модерної світ-системи. Із позицій світ-системного аналізу Валерстайна, сучасна криза легітимності сучасних демократій, що її на сьогодні фіксує низка дослідників, може бути інтерпретована як така, що пов'язана із знеціненням лібералізму як геокультури модерної світ-системи і, відповідно, із втратою ідеологічної стратегії легітимзації своєї ефективності.*

***Ключові слова.** Модерна світ-система, легітимација, лібералізм, протестантська етика, легітимність, геокультура, соціальний порядок.*

Вступ. Розглянути питання легітимації соціального порядку модерної світ-системи нас спонукало обговорення останніми роками в науковій літературі кризи легітимності в сучасних демократіях. «Криза» є доволі категоричним терміном. В соціальних й політичних науках було доведено, що легітимність час від часу може «просідати». Вона не є раз і назавжди встановленою, натомість потребує перманентного систематичного виробництва, яке іноді, в наслідок тих чи тих соціальних або політичних процесів, може давати збій. Тому деякі послаблення її вважають в цілому прийнятними та очікуваними у перебігу розвитку демократичних систем. А втім, на думку низки дослідників, зокрема от наприклад, Террі Макдоналд, останні діагностування втрати легітимності мають особливу інтенсивність й дають підстави говорити саме про кризу, позначаючи різкий кінець тривалої ери демократичного панування й консолідації в різних регіонах світу [13, р. 182].

Аналізуючи поточну кризу й міркуючи про шляхи її подолання, дослідники приблизно однаково потрактовують легітимність, хоч їхні її дефініції й можуть мати деякі точкові відмінності. Так, у загальному сенсі під легітимністю розуміють, по-перше, віру громадян у те, що особи, які знаходяться при владі, дійсно мають право реалізовувати владу, виконують це право належним чином й від їх імені, і що такі особи були чесно, відкрито та без порушень обрані на державні посади; а по-друге, – віру громадян у те, що держава виконує їхню волю і перебуває під їхнім контролем. Легітимацію тоді визначають як процес виробництва або створення легітимності. Легітимація передбачає розробку й впровадження заходів, механізмів, стратегій тощо, які сприяють формуванню й закріпленню у громадян відповідної віри. У такому потрактуванні дослідники використовують поняття легітимності та легітимації в контексті політичного порядку соціуму, в основі якого розміщується суверенна національна держава. А як на загальний об'єкт, в рамках якого вони вивчають означені кризові явища, орієнтуються на національне суспільство.

Аналіз досліджень. Так, приміром, Асбйорн Ройселанд зазначає, що розвиток сучасних демократій спричинив до неочікуваних наслідків, коли в рамках встановлених форм демократичного управління громадян нерідко розглядають лише як формальних виборців, а у період між виборами – як пасивних клієнтів держави, що не проявляють громадянської зацікавленості й активності. В результаті між державою і громадянами виникає легітимаційна порожнеча. Міркуючи про опції її заповнення, Ройселанд звертає увагу на концепцію «спів-творення» (“co-creation”), що здатна, на його думку, запропонувати нові способи легітимації. В практичній площині «спів-творення» передбачає упровадження інноваційних механізмів, які сприяють активному залученню громадян до процесів колективного виробництва значущих суспільних цінностей та до участі в публічному управлінні. В результаті такої діяльності цілком можливо, на думку Ройселанда, підвищити ефективність виробництва легітимності й посилити сучасні демократії [14, р. 1496–1498]. Концепцію «спів-творення» також розробляють, зокрема, Тако Брандсен, Труї Штіін, Брам Вершуєре та інші дослідники [3].

Кризу легітимності в сучасних демократіях констатує Гелен Лендемор. На думку дослідниці, недоліки представницької моделі демократії, яка на сьогодні встановлена у низці країн як Заходу, так і інших регіонів світу, призвели до того, що політичні еліти по завершенню виборів віддаляються від своїх виборців і стають все менш чутливими до їхніх бажань та вимог. Громадяни відчувають, що можливості ефективно контролювати та впливати на політичну й адміністративну діяльність еліт поступово, але неухильно зменшуються. Це породжує у них недовіру, обурення й розчарування політичними кадрами та політичними інституціями. Громадяни втрачають віру в те, що держава справді виконує їх волю. На протигагу представницькій Лендемор висуває концепцію «відкритої демократії», що містить низку нововведень, які, на думку дослідниці, цілком можуть виправити означені кризові явища [12].

Про схожі проблеми говорять Джон Гастіл та Кетрін Ноблок. Ці дослідники зазначають, що олігархічні сили, які мають вплив на уряди демократичних держав, підривають впевненість громадян у тому, що їхні дії чи вимоги будуть почуті. У громадян зростають відчуття відчуження, апатії та безсилля, в той час, як в політиці типовими стають маніпулятивні технології,

а також інтриги й махінації, створені професійними консультантами виборчих кампаній. Ефективно відновлювати послаблену легітимність могли би, на думку Гастіла та Ноблок, локальні або регіональні комунікативні спільноти в рамках соціуму, сформовані на основі деліберативних принципів. Розвиток таких спільнот сприяв би зміцненню демократії [7].

Аро Каркур зазначає, що послаблення легітимності створює сприятливі умови для приходу до влади авторитарних політиків або відвертих популістів, які своєю діяльністю спричинюють подальшу ерозію демократії. Такі процеси, на думку дослідника, на сьогодні вже можна спостерігати, зокрема, й в деяких західних демократіях [11]. Про загрози, які несе популізм та авторитаризм, говорять також Ендрю Арато і Жан Л. Коен [2], Деніел Вайнер [16] та інші вчені. Гортенс Йонген та Ян Аарт Шольте зазначають, що втрата легітимності веде до того, що громадяни починають ухилятися від виконання зобов'язуючих державою дій, ламають встановлені правила і можуть вдатися до практик демонтажу правлячих організацій. За таких умов з метою втримати владу політичні еліти починають усе більше покладатися на маніпуляції та примус, а не на діалог та раціональну аргументацію [10, р. 672].

Нам у даній розвідці хотілося би зосередити увагу на питаннях легітимації в контексті більш глобального, ніж національне суспільство, об'єкту, а саме – в контексті модерної світ-системи або, що те саме, європейської капіталістичної світ-економіки. Такий підхід дасть можливість розглянути поточну кризу легітимності, про яку усе більше говорять, з дещо іншої перспективи і зможе збагатити новими аргументами дискусії про причини її виникнення та особливості прояву. Й ми говоритимемо про легітимацію не політичного, а в цілому соціального порядку модерної світ-системи, що дозволить ширше поглянути на проблему. Теоретико-методологічним підґрунтям для нас виступатиме теорія модерної світ-системи Імануїла Валерстайна.

Мета та завдання. Метою даної розвідки є окреслити у найзагальніших рисах стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Ми припустимо, що з моменту появи європейської капіталістичної світ-економіки у «довгому XVI сторіччі» й дотепер в ній було реалізовано дві такі стратегії. Перша базувалася на застосуванні протестантської етики, друга – на застосуванні ідеології лібералізму. Вдала реалізація цих стратегій посприяла виробництву легітимності соціального порядку світ-економіки на деякий відносно тривалий історичний період. У даному контексті легітимність ми розумітимемо як віру населення модерної світ-системи в те, що встановлений в ній соціальний порядок є правильним і справедливим, а легітимацію – як процес виробництва цієї віри, який може передбачати розробку й застосування різних стратегій. Для схематичного прояснення деяких моментів стратегій легітимації ми скористаємося окремими поняттями теорії комунікативної дії Юргена Габермаса, а у питаннях, пов'язаних із протестантською етикою, – звернемося до напрацювань Макса Вебера.

Методи дослідження. У роботі використано загальнонаукові методи порівняльного аналізу, теоретичного синтезу та наукового узагальнення

Результати дослідження. *Соціальний порядок модерної світ-системи та потреба у його легітимації.* У соціології існує низка підходів до визначення соціального порядку. Валерстайн у своєму світ-системному аналізі пропонує марксистське його розуміння. В основу соціального порядку будь-якої історичної системи – мінісистеми, світ-імперії чи світ-економіки – вчений покладає два ключові елементи: 1) спосіб, у який в даній історичній системі виробляється багатство або додаткова вартість та 2) спосіб, у який еліти даної історичної системи привласнюють лівову частку колективно виробленого багатства або додаткової вартості, створюючи для цього різні канали та механізми. Означені два елементи тісно взаємопереплетені одне з одним, і відділити їх одне від одного можна лише аналітично. Зрозуміти суть соціального порядку означає збагнути, як працюють ці елементи. Культурна складова може розглядатися як похідна від двох зазначених базових.

В основі соціального порядку модерної світ-системи лежить, як показує Валерстайн, капіталістичний спосіб виробництва. Він ґрунтується на двох структурах: економічній та політичній. Економічна структура є базовою. Вона представлена світовим поділом праці, в межах якого виокремлюються виробничі регіони ядра, напівпериферії та периферії, що характеризуються

нерівним ступенем розвитку по відношенню одне до одного. Політична структура представлена державами та міждержавними блоками, які контролюють засоби насилля та врегулюють доступ до володіння засобами виробництва. У виробничому регіоні ядра формуються сильні держави, що здатні ефективно просувати інтереси своїх еліт в модерній світ-системі. У виробничому регіоні периферії формуються слабкі держави, яким особливо нічого протиставити сильним державам ядра. Напівпериферія займає у цьому плані проміжне положення. Спираючись на економічну й політичну структури і використовуючи механізм світового ринку, еліти країн ядра у перебігу нескінченного нагромадження капіталу привласнюють значну частку виробленої в модерній світ-системі додаткової вартості шляхом переспрямування її потоків з периферії до ядра й від нижчої страти до вищої. Долею більшості населення або широких народних мас модерної світ-системи залишається працювати в умовах бідності й експлуатації, а периферії – перманентно відставати у своєму розвитку від ядра, перебуваючи вночі у залежності від нього [18, р. 38, 86, 162].

Соціальний порядок модерної світ-системи, як власне і попередніх історичних систем, є несправедливим. Він базується на доволі жорстких нерівностях між елітами і масами, а також між виробничими регіонами, й ці нерівності з розвитком світ-економіки тільки поглиблюються. Так, згідно з Валерстайном, влаштований капіталізм. Пригнічені й експлуатовані маси чудово відчують несправедливість. Вони би воліли змінити соціальний лад. Але еліти доволі ефективно блокують такі устремління. Використовуючи репресивні можливості сильних держав ядра, елітам вдається утримувати маси в рамках їх непривілейованої соціальної позиції й не давати їм шансів на здійснення перебудов. Тому, каже Валерстайн, маси часто просто мовчазно терплять наявний соціальний лад або можуть практикувати пасивну непокору, або у рідкісні й недовготривалі періоди економічного зростання у світ-економіці можуть навіть дивуватися тимчасовому відносному покращенню свого становища. Іноді вони можуть активно не коритися, наприклад, влаштовувати локальні бунти або повстання. Але такі дії, як правило, не мають особливих перспектив на успіх, і відносно легко приборкуються засобами насилля, що їх монополюють держави [18, р. 143–144].

А проте, в розвитку модерної світ-системи все ж було два історичні періоди, коли широкі народні маси мали цілком реальні шанси змінити соціальний порядок і навіть знищити світ-економіку як таку, або принаймні посприяти її знищенню. Перший мав місце у «довгому XVI сторіччі», в часи зародження модерної світ-системи, а другий – наприкінці XVIII – на початку XIX сторіччя, в часи Французької революції. Це, згідно з Валерстайном, були кризові періоди глибоких структурних змін, коли згуртованість світ-економіки суттєво послабилася, а функціонування держав розладналося. Склалися сприятливі обставини для мас, й вони ними скористалися – спробували шляхом силових дій зруйнувати структури модерної світ-системи, що уможлилювали нескінченне нагромадження капіталу, і перерозподілити додаткову вартість на свою користь. Однак, як перша, так і друга спроби все ж були невдалими. Еліти зуміли втримати ситуацію й в кінцевому підсумку приборкати виступи мас. Але після кожної такої спроби еліти з метою ефективного угамування широких народних мас стали покладатися не лише на силу держав й на можливості системної інтеграції, що їх створювали економічні механізми. Вони також збагнули важливість легітимації, яка дозволяла «м'яко» заспокоїти населення і у довгостроковій перспективі додатково стабілізувати й посилити соціальний порядок.

Але ж як спонукати маси повірити у те, що наявний несправедливий соціальний порядок є справедливим? Завдання доволі непросте. Проблема полягає у тому, що широкі народні маси є розпорошеною, дезінтегрованою сукупністю людей, які мешкають в різних країнах та різних регіонах світ-економіки. До їх складу входить низка соціальних груп, соціальних верств, соціальних прошарків, локальних та регіональних спільнот тощо. Перед таким різношерстим зібранням людей, які мають мало що спільного між собою, складно легітимувати соціальний лад. Тому стратегії легітимації передбачають згуртування широких народних мас, або принаймні ключових, найважливіших соціальних груп з їх середовища, у єдину інтегровану соціальну спільноту і, отже, передбачають формування у них нової соціальної ідентичності, тобто,

почуття приналежності до цієї спільноти й відчуття солідарності з іншими її учасниками. Для цього, як показує Габермас, потрібні нормативні структури – соціальні цінності та інститути, моральні системи та їх інтерпретації [9, р. 3–4]. В основу створення потрібної для легітимації соціальної спільноти мають бути покладені такі соціальні цінності та моральні системи, які, в результаті їх інтеріоризації масами, робили би її членів конформними до встановленого у модерній світ-системі соціального порядку, сприяли би формуванню конформної соціальної ідентичності.

Нормативні структури, на думку Габермаса, є компонентами більш масштабних символічних метакомплексів, що забезпечують соціум і його мешканців загальними смисловими орієнтирами стосовно того, як у цілому влаштований світ і як слід у ньому поводитися. Вчений називає такі метакомплекси «світоглядами». Габермас виокремлює чотири їх види, що по чергово змінювали одне одного у перебігу історичного розвитку: міф, релігія, філософія та ідеологія [9, р. 11–12]. У певний історичний період той чи той світогляд може «вивищуватися» і ставати загальнозначущим. Тоді й нормативні структури, що містяться у ньому, інституціалізуються як загальнозначущі і закладають нормативні основи колективного життя, сприяючи формуванню нових соціальних спільнот та, відповідно, нових соціальних ідентичностей. Ми можемо поміркувати над тим, що в контексті легітимації соціального порядку модерної світ-системи важливу роль в різні історичні періоди її розвитку відіграли релігія та ідеологія.

Світогляди, як показує Габермас, із часом поступово знецінюються. До цього, на думку вченого, призводять соціально-еволюційні переходи соціуму на нові «навчальні рівні», спричинені накопиченням й розвитком науково-технічного, морально-етичного й естетичного знання [8, р. 185]. Однак, вони все ж зберігають свою загальнозначущість доволі тривалий історичний період. Проте, якщо в якийсь історичний момент через певні причини у соціумі відбуваються фундаментальні структурні зміни його системних основ, наприклад, радикальні перебудови у сферах господарства або держави, то панівний світогляд за таких обставин може різко втратити свою силу, або може бути демонтований. Відповідно, нормативні структури, укорінені у ньому, тоді також швидко втрачають свою загальнозначущість. Потенціал згуртування інституціалізованих моральних систем та соціальних цінностей зникає. Різке ослаблення погоджених на основі консенсусу нормативних структур призводить до того, що соціальна спільнота дезінтегрується й розпорошується, а соціальна ідентичність населення розмивається. На думку Габермаса, соціум тоді стає аномічним і занурюється у легітимаційну кризу. У такі часи на передній план, як правило, знову гостро висуюються базисні матеріальні питання виробництва додаткової вартості і її справедливого перерозподілу [9, р. 3].

Особливості релігійно-етичної стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. Зародження європейської капіталістичної світ-економіки у «довгому XVI сторіччі» одночасно стало й першим кризовим періодом у її розвитку. Структури попереднього «феодалного» соціального світу руйнувалися, а на їх місці починали формуватися нові модерні. Але ці нові ще не були міцними настільки, щоби забезпечити стабільність соціального порядку модерної світ-системи. Європейська капіталістична світ-економіка була ще занадто слабкою і вразливою. Багато хто спробував скористатися такими обставинами. Наприклад, потужні династії того часу – Габсбурги та Валуа – вели тривалі регіональні війни з метою перетворити світ-економіку на світ-імперію. Або локальні еліти влаштовували міжусобну боротьбу за те, щоби урвати у конкурента шматок «економічного пирога», який в умовах кризи суттєво зменшувався [18, р. 170, 184]. Вразливістю модерної світ-системи скористалися й широкі народні маси. Вони спробували знищити нову історичну систему у зародку і створити замість неї соціальний світ, що відповідав би їхнім інтересам. Як показує Валерстайн, селянські війни у період зародження модерної світ-системи набули загрозливого масштабу. Вони охоплювали країни Північно-Західної Європи, тобто регіону ядра, і в них, станом, наприклад, на початок XVI сторіччя, брало участь понад сто тисяч представників широких народних мас [18, р. 24]. Хтозна, можливо саме ці турбулентні події зародження модерної світ-системи пізніше знайшли своє

відображення у вченнях Джона Лока і Томаса Гобса про природний стан та суспільний договір як «стан війни усіх проти всіх».

Європейська капіталістична світ-економіка успішно пройшла перший кризовий період, зміцніла й продовжила свій розвиток. Її структури поступово укріплювалися. Еліти, спираючись на них, все ж зуміли приборкати виступи широких народних мас й примусити їх до праці в рамках нових способів її організації і контролю – рабства, кріпацтва, здольщини або найманої праці. Проте, можливо упокоренню мас у даний період додатково посприяв і протестантизм, який мабуть не випадково з'явився в модерній світ-системі саме у момент її зародження. Валерстайн звертає увагу на протестантизм, однак, не надає йому суттєвого значення, хоч і погоджується із тим, що він є більш сумісний з капіталізмом, ніж католицизм. На думку вченого, протестантизм ототожнювався із силами, які були пов'язані з торговим капіталом, і набув широкого розповсюдження у країнах, де такі сили були панівними [18, р. 152–153]. Але ми усе-таки хотіли би поміркувати про його легітимаційний потенціал.

Протестантизм як різновид релігійного світогляду містить у собі особливі нормативні структури. Вони викладені в етичному вченні про обраність для спасіння. Як показує Вебер, рано чи пізно перед кожним вірянину постає принципове питання, чи потрапить він до раю після своєї смерті, тобто, чи обраний він для спасіння. Питання настільки значуще, що допоки вірянин не отримає на нього відповідь, усе інше для нього втрачає сенс. Християнська традиція визначає загальні правила мирського життя, дотримуючись яких вірянин може увійти до кола обраних. Так, спасіння здобувається через віру в Господа, через слідування Його Заповідям, через щире каяття перед Ним, через праведне мирське життя, через молитовні просто-сердечні благання про прощення гріхів тощо. Проте протестантська етика запропонувала ще дещо. Згідно з її положеннями, спасіння можна здобути через невтомну працю. Провидінням Божим кожному вірянину надана певна професія. Він має її прийняти і на її ниві смиренно працювати, оскільки це є покликання Боже до нього. Праця на славу Господа фактично є активним проявом віри і основою праведного способу життя. В ній вірянин досягає почуття субстанціальної близькості Бога, проникнення Бога в його душу. Протестант так виконує волю Господа і стає інструментом у його руках. Тож якщо протестант в мирському житті практикував отаку активну віру, тобто важко працював у рамках своєї професії, не піддавався лінощам і спокусам, не витрачав даремно свій час на другорядні, негідні справи, а також не розтринькував нажите такою працею багатство, а тільки примножував його на славу Господа, то він є достойним спасіння [1, с. 26, 126–128].

Людина, що інтерналізувала моральні системи та соціальні цінності протестантизму, набувала нової соціальної ідентичності. Вона ставала вірянину-протестантом, сенс життя якого полягав у важкій методичній праці. Людина тоді добровільно присвячувала їй практично увесь свій час. Вона прагнула ефективно раціоналізувати власну повсякденну поведінку задля досягнення максимальної виробничої продуктивності й, відповідно, різко розривала зі своїми попередніми традиційними життєвими практиками. Людина суворо обмежувала себе у споживанні, вела скромний, аскетичний стиль життя, уникала розваг, відмовлялась від розкоші тощо. Важка, методична, аскетична праця в рамках своєї професії була чи не єдиним, що мало для неї значення [15, р. 238].

У той час, як економічна і політична структури модерної світ-системи здійснювали зовнішній тиск на широкі народні маси і так примушували їх до праці в нових соціально-економічних реаліях, протестантська етика сприяла формуванню у них внутрішніх мотиваційних стимулів до неї. Результатом інституціалізації протестантизму як панівного релігійного світогляду і результатом засвоєння його нормативних структур широкими народними масами стало те, що експлуатація, посилення якої вимагала логіка розвитку модерної світ-системи, починала сприйматися масами не як щось обтяжливе та несправедливе, але як цілком нормальна, ба більше – бажана Богом річ. Вебер вважає, що головною соціальною базою протестантської етики були міські середні класи країн ядра [1, с. 59]. А втім, вона також слугувала сильним мотиваційним фундаментом й для представників нижчої страти даних країн, зокрема, для найманих

робітників. Як винагороду за добровільну згоду піддаватися експлуатації найманим робітникам було обіцяно спасіння й вічне блаженство у раю. Вебер переконаний, що у XVI–XVII сторіччях вплив протестантської етики на представників нижчої страти був настільки сильним, що значна частка її представників у країнах ядра була цілком задоволена своєю невтішною долею й відносно спокійно перетерплювала тяготи бідності та експлуатації [15, р. 240].

На основі нормативних структур протестантизму елітам виробничого регіону ядра вдалося згуртувати широкі народні маси у релігійну протестантську соціальну спільноту. Набувши нової соціальної ідентичності, а разом з нею і нових світоглядних орієнтирів та інтерпретаційних шаблонів для осмислення соціальної реальності, маси змістили фокус своєї уваги з питань несправедливості соціального порядку модерної світ-системи на питання спасіння. Відтепер вони розглядали наявний соціальний лад як Богом даний, а, отже, як правильний і, в цілому, справедливий. Їх метою тепер було не змінити його, але, керуючись етичними максимами протестантизму, праведно жити в його рамках. Завдяки релігійно-етичній стратегії легітимації еліти змогли переспрямувати повстанську енергію мас з антисистемних виступів у річище продуктивної праці. Звичайно, у вгамуванні широких народних мас головну роль все ж відігравали структури модерної світ-системи. Вплив протестантизму навряд чи слід перебільшувати. Але цілком можливо, що протестантська етика додатково посприяла утихомиренню мас в ключовому для стабільного розвитку світ-економіки виробничому регіоні – регіоні ядра, зокрема, в таких країнах, як Нідерланди, Англія, Північна Франція, частково Швейцарія та Німеччина.

У перебігу розвитку європейської капіталістичної світ-економіки протестантизм як світогляд поступово знецінювався. Станом приблизно на середину XVIII сторіччя він втратив свою загальнозначущість і силу згуртування. Протестантська ідентичність широких народних мас і, особливо, нижчої страти, слабшала. Вебер, говорячи про кінець XVIII – початок XIX сторіччя, зазначав, що релігійний корінь господарського життя відмер. Ідея професійного покликання втратила свою внутрішню підтримку. Аскетична релігійність змінилася песимістичним світоглядом, і на перший план вийшли протиріччя інтересів. Наймані робітники більше не вірили у ідею здобуття вічного блаженства через невтомну працю, а відтак капіталізм став сприйматися ними як «залізна клітка рабства» [15, р. 240–241]. Соціальний порядок модерної світ-системи знову втрачав легітимність. Маси все гостріше почали висувати питання справедливого виробництва та перерозподілу додаткової вартості на передній план. Елітам для упокорення мас усе більше доводилося покладатися на репресивні можливості держави. Послаблення легітимності та констеляція подій і структурних процесів, що якраз відбувалися у світ-економіці в середині й другій половині XVIII сторіччя, розхитували її соціальний порядок й у кінцевому підсумку призвели до Французької революції.

Специфіка ідеологічної стратегії легітимації соціального порядку модерної світ-системи. В наслідок Французької революції широкі народні маси вдруге з моменту появи модерної світ-системи вирвалися на історичну арену як самостійний суб'єкт дії, з інтересами якого потрібно було рахуватися. Користуючись історичним шансом, вони спробували знищити європейську капіталістичну світ-економіку й побудувати на її руїнах новий соціальний світ, заснований на принципах свободи, рівності та справедливості. Еліти, в руках яких, не зважаючи на революцію, все ще залишалися основні економічні та адміністративні ресурси, ніяк не могли допустити радикальних, фундаментальних змін соціального порядку модерної світ-системи, але водночас усвідомлювали, що приборкати маси буде не просто. Вони розуміли, що доведеться піти на поступки й все ж погодитися на певні перебудови соціального ладу. Але потрібна була програма, яка би визначала швидкість і глибину перебудов. У відповідь на цю потребу з'явилися ідеології – новий вид світогляду, що, на думку Валерстайна, почав виникати якраз в даний період [19, р. 1]. В результаті протиборства еліт та соціальних груп, що входили до складу широких народних мас, зокрема, міських середніх класів і нижчої страти, панівним загальнозначущим світоглядом або, мовою Валерстайна, геокультурою модерної світ-системи утвердилася ідеологія лібералізму. Вона запропонувала програму поступових, виважених соціальних змін.

Нормативні структури лібералізму формують переконання, що основи колективного життя в соціумі закладаються не Богом чи ще якимись зовнішніми невідконтрольними людині силами, а самими мешканцями соціуму у відповідності з моральними принципами й правилами, які вони самостійно виробляють шляхом раціональної публічної комунікації. Розумна деліберация, досягнутий на основі раціональної аргументації консенсус та добровільне підкорення комунікативно погодженим нормам стають елементами ліберального механізму конструювання колективного життя [5, р. 29]. У той час, як протестантизм виховував пасивного вірянина, що покірливо слідував прописаним у Святому Письмі етичним максимам, ідеологія лібералізму формувала активну дієву людину, яка переконана, що сама здатна виробляти потрібні для соціуму норми та принципи.

Соціальною структурою або моделлю, спираючись на яку можна зреалізувати ідею організації соціуму комунікативними зусиллями самих його мешканців, стала так звана ліберальна держава. Детальний її аналіз Валерстайн запропонував у четвертому томі «Модерної світ-системи». На нашу думку, до складу цього комплексного конструкту можна віднести як мінімум чотири складові елементи, тісно взаємопов'язані між собою: 1) конституція держави, 2) нація, 3) виборче право або право голосу та 4) громадянське суспільство. Конституція або її аналог стає установчим документом, який закладає базовий фундамент для раціонального функціонування «ліберальної держави». Нація є спільнота політично активних громадян держави, які набувають низки соціальних, політичних й громадянських прав і які на легальних підставах можуть приймати участь в публічній раціональній комунікації, спрямованій на виробництво правил колективного життя в соціумі. Виборче право, з одного боку, є засобом, за допомогою якого громадяни контролюють державу і впливають на неї, а з іншого – набуття даного права є умовою отримання людиною членства в нації. Громадянське суспільство являє собою відокремлену від держави і господарства комунікативну сферу, в якій члени національної спільноти практикують відкриту публічну раціональну комунікацію.

Модель у загальному сенсі працює так, що якщо соціальні взаємовідносини в тих чи тих сферах або підсистемах соціуму є ірраціональними настільки, що завдають суттєвої, відчутної шкоди загальносуспільному благу, то тоді громадяни держави в комунікативних мережах громадянського суспільства можуть розпочати усебічне їх обговорення із тим, щоб досягнути консенсусу стосовно ставлення до них і вибору шляхів їх раціонального нормативного впорядкування. У результаті комунікації генерується громадська думка, і через неї громадяни чинять тиск на адміністративний апарат ліберальної держави, змушуючи його ухвалювати й упроваджувати погоджені ними рішення щодо впорядкування соціальних взаємовідносин. Ліберальна держава повинна реагувати на цей тиск, враховувати громадську думку і за допомогою своїх адміністративних засобів виконувати волю громадянського суспільства. Водночас дана модель дозволяла раціонально організувати й саму цивільну активність громадян.

Демонтаж абсолютних монархій і встановлення замість них «ліберальної держави» стали тими поступками широким народним масам і тими змінами, на які погодилися піти еліти відповідно до запропонованої лібералізмом програми. Створена на основі цінностей лібералізму нова структурна конструкція надавала масам можливості впливати на організацію життя в соціумі, хоч на практиці такий вплив виявився доволі обмеженим. Іншим нюансом встановлення моделі «ліберальної держави» було те, що доступ до неї спершу отримали лише міські середні класи. Представникам тільки цієї категорії широких народних мас спочатку було надано виборчі права, а разом з ними – членство в нації і участь в громадянському суспільстві. Завдяки такому ходу елітам вдалося заспокоїти найбільш небезпечну соціальну групу. Отримавши повноцінне включення в «ліберальну державу», міські середні класи утвердилися в переконанні, що вони контролюють державу і суттєво впливають на процеси організації соціуму. Після цього вони припинили революційну боротьбу, а без їх участі виступи нижчої страти не становили серйозної небезпеки. Французька революція на цьому фактично була завершена. Ненадання виборчих прав низам обґрунтовувалося тим, що вони є недостатньо раціональними для членства в нації та участі в громадянському суспільстві.

Нижча страта доволі довго боролася за включення. Її представники, використовуючи різні комунікативні засоби, доводили свою раціональність і обґрунтовували необхідність надання їм прав. У підсумку вони все ж здобули виборчі права, членство в нації і участь в громадянському суспільстві. Але елітам у такий спосіб вдалося переспрямувати повстанську енергію низів з антисистемних революцій у річище боротьби за визнання та включення в «ліберальну державу».

На основі нормативних структур лібералізму елітам виробничого регіону ядра вдалося згуртувати широкі народні маси у сучасну соціальну спільноту – націю. Нова спільнота створювалася в соціумі кожної країни модерної світ-системи, де було встановлено модель «ліберальної держави». Набувши нової соціальної ідентичності й інтерналізувавши соціальні цінності та моральні системи лібералізму, маси почали розглядати соціальний порядок як такий, що є недосконалим, містить певні недоліки та елементи несправедливості. Але його не варто радикально змінювати, оскільки так можна ще більше нашкодити. В цілому, він є нормальним і цілком прийнятним, тільки його потрібно дещо покращити, розсудливо і обдуманно виправляти його вади, робити його більш раціональним та впорядкованим. Широкі народні маси в цілому набули віри, що за допомогою засобів і механізмів, які надає модель «ліберальної держави», вони поступово зроблять соціальний порядок більш справедливим. Вони утвердилися у переконанні, що організація соціального ладу залежить від їх комунікативних зусиль і від їх волі. Відповідно, соціальний порядок вони почали сприймати як їх власний «життєсвіт», який вони самі для себе створюють. Проте фактично модель «ліберальної держави» уможлиблювала лише обмежену участь населення в обговоренні досить вузького кола локальних питань.

Ідеологічна стратегія легітимації допомогла елітам ядра після подій Французької революції зберегти європейську капіталістичну світ-економіку неушкодженою і втримати свої привілейовані позиції в ній. Еліти й надалі були здатні ефективно здійснювати нескінченне нагромадження капіталу, хоч і у дещо змінених соціально-політичних умовах, пов'язаних з появою національних суспільств. Інтеграція широких народних мас у національну спільноту й формування у них колективної національної ідентичності у підсумку додатково посилили держави країн ядра. Валерстайн зазначає, що надалі їх еліти були зацікавлені у культивуванні національного сентименту серед населення й розглядали його як відчутне посилення для реалізації своїх економічних та політичних цілей [18, р. 145].

Лібералізм посприяв послабленню та ліквідації імперських утворень, які все ще залишалися в модерній світ-системі. Спочатку було демонтовано Австрійську, Пруську, Російську та Османську імперії, дещо пізніше, після Другої світової війни, – британську, французьку та голландську колоніальні імперії. Використовуючи модель «ліберальної держави», елітам ядра вдалося успішно інтегрувати уламки імперій в соціальний простір світ-економіки. Як показує Валерстайн, переважна більшість таких уламків були включені у виробничий регіон периферії у вигляді новоутворених національних країн. Їх населенню, згуртованому у відповідні національні спільноти, лібералізм давав підстави сподіватися на поступовий, але неухильний економічний, соціальний та політичний розвиток, зокрема, і за технічної підтримки й допомоги розвинених країн ядра. У населення периферії формувалася віра у поступове й неухильне покращення їхнього добробуту, підвищення рівня життя, вирівнювання оплати праці та зникнення розриву між багатими і бідними. А з часом, як їм здавалося, їхні країни зможуть досягти приблизно такого ж ступеня розвитку й благоденства, як і країни ядра [17, р. 109–111, 128–129].

Та от тільки ситуація, за якої переважна більшість країн є однаково або приблизно однаково розвинені, навряд чи можлива у модерній світ-системі, оскільки це суперечить логіці її розвитку. Нескінченне нагромадження капіталу можливе тільки за умови наявності недорозвинутої периферії, в межах якої знаходяться більшість країн світ-економіки, а також частково розвинутої напівпериферії, що займає проміжне становище. Валерстайн показує, що вже у другій половині ХХ сторіччя країнами периферії почало ширитися відчуття, що розвиток чомусь не

відбувається, хоча модель «ліберальної держави» начебто була встановлена, й усі необхідні для цього реформи були проведені. Мешканці периферії відчувають, що їх країни усе більше відстають від ядра, одночасно потрапляючи в залежність від нього [17, р. 116–119]. Вони потрохи починають усвідомлювати, що вади і несправедливості соціального порядку модерної світ-системи не вдається виправити засобами «ліберальної держави». Обіцянки лібералізму навряд чи зможуть бути виконані [4, р. 43–44].

На переконання Валерстайна, надії широких народних мас периферії й напівпериферії у краще майбутнє, що їх плекав лібералізм, згасають, а оптимізм вичерпуються. Лібералізм як панівний світогляд починає знецінюватися, сила згуртування його нормативних структур слабшає. Соціальний порядок перестає для мас виглядати справедливим. Ідеологічна стратегія легітимації починає втрачати ефективність. Вкотре питання виробництва і справедливого перерозподілу додаткової вартості висувуються на передній план. На сьогодні низка країн починає активно виказувати свою незгоду з тим, що їм визначено розташовуватися в зоні периферії або напівпериферії. Це спричинює турбулентність та нестабільність в модерній світ-системі, яку ми можемо спостерігати за останні декади, і яка усе відчутніше починає порушувати розмірний розвиток країн ядра. Положення теорії модерної світ-системи Валерстайна дають підстави задуматися, що послаблення легітимності, про яку говорять сучасні дослідники, мають фундаментальні глобальні причини і можуть бути пов'язані із занепадом лібералізму як геокультури модерної світ-системи.

Висновки. На підставі викладених аргументів можна зробити деякі висновки щодо стратегій легітимації соціального порядку модерної світ-системи.

1. Світ-системний аналіз дає можливість розглянути стратегії легітимації із глобальної перспективи, уникаючи обмежень, «національного» підходу, тобто такого підходу, за якого за однією аналізу береться окреме національне суспільство. В контексті світ-системного аналізу можна виокремити дві глобальні стратегії легітимації, що були реалізовані в модерній світ-системі. В основі першої лежали нормативні структури протестантської етики, в основі другої – раціональні цінності та моральні системи лібералізму.

2. Світ-системний аналіз дає можливість розглянути стратегії легітимації у їх становленні, тобто від моменту їх появи, через поступовий розвиток і до моменту занепаду. Так, кожна із стратегій була актуальною і мала певний ефект протягом приблизно ста п'ятдесяти, можливо двохсот років, після чого вичерпувала себе і втрачала свій вплив. Після цього модерна світ-система зіштовхувалася із легітимаційною кризою. До вичерпання стратегій легітимації призводило знецінення світоглядів, що було спричинене, зокрема, розвитком економічної й політичної структур світ-економіки.

3. В рамках стратегій легітимації із широких народних мас модерної світ-системи формувалися конформні до її соціального порядку спільноти. Спершу, це була релігійна протестантська спільнота, пізніше – модерна політична спільнота, що отримала назву «нація». З одного боку, стратегії дозволили виробити у мас відносно стійку і тривалу віру у справедливість соціального порядку, а з іншого – переспрямувати повстанську енергію мас з антисистемних виступів у інше, більш конструктивне річизце. Так, наприклад, протестантська етика дозволила переспрямувати повстанську енергію у продуктивну працю, а лібералізм – у громадянському активність в рамках національного суспільства.

4. Виробництво легітимності в рамках кожної із стратегій легітимації додатково посилило у той чи той історичний період економічну і політичну структури модерної світ-системи. Це створило елітам додаткові сприятливі умови для нескінченного нагромадження капіталу.

5. Якщо дивитися на глобальний соціальний світ з точки зору положень світ-системного аналізу Валерстайна, то турбулентність й нестабільність, яку ми спостерігаємо на сьогодні в світ-економіці може бути пов'язана, зокрема, із втратою ідеологічної стратегії легітимації своєї ефективності. Виробництво легітимності дає збій. Модерна світ-система занурюється у легітимаційну кризу. Це, зокрема, спричинено знеціненням лібералізму як загальнозначущого світогляду або як геокультури модерної світ-системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / перекл. з нім. О. І. Погорілого. Київ : Основи, 1994. 269 с.
2. Arato A., Cohen J. L. Populism and civil society: the challenge to constitutional democracy. New York : Oxford University Press, 2021. 320 p.
3. Co-production and co-creation: engaging citizens in public services / edited by T. Brandsen, T. Steen and B. Verschuere. New York and London : Routledge, 2018. 308 p.
4. Does capitalism have a future? / I. Wallerstein et al. New York : Oxford University Press, 2013. 192 p.
5. Ehrenberg J. Civil society: the critical history of an idea. New York: New York University Press, 1999. 285 p.
6. Fossen Th. Political legitimacy as an existential predicament. *Political Theory*. 2022. Vol. 50(4). P. 621–645.
7. Gastil J., Knobloch K. R. Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics. New York : Oxford University Press, 2020. 240 p.
8. Habermas J. Communication and the evolution of society / translated and with an introduction by Thomas McCarthy. Boston : Beacon Press, 1979. 240 p.
9. Habermas J. Legitimation crisis / translated by Thomas McCarthy. Cambridge : Polity Press, 2004. 166 p.
10. Jongen H., Scholte J. A. Inequality and legitimacy in global governance: an empirical study. *European Journal of International Relations*. 2022. Vol. 28 (3). P. 667–695.
11. Karkour H. L. Debating global justice with Carr: the crisis of laissez faire and the legitimacy problem in the twenty-first century. *Journal of International Political Theory*. 2021. Vol. 17(1). P. 81–98.
12. Landemore H. Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century. Princeton : Princeton University Press, 2020. 243 p.
13. Macdonald T. Reviving democracy: creating pathways out of legitimacy crises. *European Journal of Political Theory*. 2023. Vol. 22 (1). P. 181–191.
14. Roiseland A. Co-creating democratic legitimacy: potentials and pitfalls. *Administration & Society*. 2022. Vol. 54 (8). P. 1493–1515.
15. Schluchter W. Paradoxes of modernity: Culture and conduct in the theory of Max Weber / translated by Neil Solomon. Stanford : Stanford University Press, 1996. 389 p.
16. Wajner D. F. The populist way out: why contemporary populist leaders seek transnational legitimation. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2022. Vol. 24 (3). P. 416–436.
17. Wallerstein I. After liberalism. New York : The New Press, 1995. 278 p.
18. Wallerstein I. The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 2011. 410 p.
19. Wallerstein I. The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 2011. 377 p.
20. Wallerstein I. World-systems analysis: an introduction. Durham and London : Duke University Press, 2004. 128 p.

REFERENCES

1. Weber M. (1994). Protestantska etyka i dukh kapitalizmu. [The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Arato A., Cohen J. L. (2021) Populism and civil society: the challenge to constitutional democracy. New York : Oxford University Press.
3. Co-production and co-creation: engaging citizens in public services. (2018). Edited by T. Brandsen, T. Steen and B. Verschuere. New York and London : Routledge.
4. Does capitalism have a future. (2013). I. Wallerstein et al. New York : Oxford University Press.
5. Ehrenberg J. (1999). Civil society: the critical history of an idea. New York: New York University Press.
6. Fossen Th. (2022). Political legitimacy as an existential predicament. *Political Theory*, 50 (4), 621–645.

7. Gastil J., Knobloch K. R. (2020). Hope for democracy: how citizens can bring reason back into politics. New York : Oxford University Press.
8. Habermas J. (1979). Communication and the evolution of society. Translated and with an introduction by Thomas McCarthy. Boston : Beacon Press.
9. Habermas J. (2004). Legitimation crisis. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge : Polity Press.
10. Jongen H., Scholte J. A. (2022). Inequality and legitimacy in global governance: an empirical study. *European Journal of International Relations*, 28 (3), 667–695.
11. Karkour H. L. (2021). Debating global justice with Carr: the crisis of laissez faire and the legitimacy problem in the twenty-first century. *Journal of International Political Theory*, 17 (1), 81–98.
12. Landemore H. (2020). Open democracy: reinventing popular rule for the twenty-first century. Princeton : Princeton University Press.
13. Macdonald T. (2023). Reviving democracy: creating pathways out of legitimacy crises. *European Journal of Political Theory*, 22 (1), 181–191.
14. Roiseland A. (2022). Co-creating democratic legitimacy: potentials and pitfalls. *Administration & Society*, 54 (8), 1493–1515.
15. Schluchter W. (1996). Paradoxes of modernity: Culture and conduct in the theory of Max Weber. Translated by Neil Solomon. Stanford : Stanford University Press.
16. Wajner D. F. (2022). The populist way out: why contemporary populist leaders seek transnational legitimation. *The British Journal of Politics and International Relations*, 24 (3), 416–436.
17. Wallerstein I. (1995). After liberalism. New York : The New Press.
18. Wallerstein I. (2011). The modern world-system I: capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. Berkeley and Los Angeles : University of California Press.
19. Wallerstein I. (2011). The modern world-system IV: centrist liberalism triumphant, 1789–1914. Berkeley and Los Angeles : University of California Press.
20. Wallerstein I. (2004). World-systems analysis: an introduction. Durham and London : Duke University Press.

Bulatevych Mykola Mykolaiovych

Candidate of Sociological Sciences,
Associate Professor at the Department of Sociology and Public Communications
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0294-1635

Chernii Liudmyla Vitaliivna

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Sociology and Public Communications
Dragomanov Ukrainian State University
9, Pyrohova str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0009-0001-4575-918X

RELIGIOUS AND ETHICAL AND IDEOLOGICAL STRATEGIES OF LEGITIMATION OF SOCIAL ORDER OF THE MODERN WORLD-SYSTEM

Problem. For the last decade, social scientists, in particular, sociologists, political scientists and philosophers, discuss more and more widely the problem of decline of legitimacy in modern democracies. Some of them talk not just about decline but about crisis of legitimacy, which causes erosion of democracies and contributes that an outright populists and authoritarian politicians come to power in democratic countries. Scientists try to understand causes of this crisis and think about means that could correct the situation.

Purpose of this work is to outline strategies of legitimation of social order of the modern world-system in a general way.

Method. General scientific methods of comparative analysis, theoretical synthesis and scientific generalization are used in this work.

Results. If we consider the problem of decline of legitimacy not within boundaries of national societies, but in the context of more global object – the modern world-system, – then we can produce a new look at this problem. In the context of world-system analysis legitimacy can be defined as belief of population of the modern world-system that established social order is right and just, and legitimation can be defined as a process of production of this belief and may involve development and application of different strategies. It is shown in the article that two strategies of legitimacy have been invented and applied within the European capitalist world-economy. The first was based on the usage of the protestant ethic, the second was based on the usage of ideology of liberalism. Protestantism as a religious worldview was placed in the basis of the first strategy and liberalism as an ideological worldview was placed in the basis of the second strategy. In the article, peculiarities of each of these strategies are outlined in a general way and it is shown how and thanks to what mechanisms legitimacy of the modern world-system was produced. From the standpoints of world-system analysis, contemporary crisis of legitimacy in modern democracies may be interpreted as such that caused by depreciation of liberalism as a geoculture of the modern world-system and, correspondingly, by the state of affair that ideological strategy of legitimation has lost its efficiency.

Key words. The modern world-system, legitimation, liberalism, the protestant ethic, legitimacy, geoculture, social order.